

KULTURNO-OBRAZOVNE DIMENZIJE HADŽA

Mevludin DIZDAREVIĆ

Malo je znano kad su prve hadžije krenule iz Bosne put Mekke. S obzirom da je hadž ugaoni kamen kuće islama i sami vrh njegove duhovne vertikale, lahko je pretpostaviti da ta putovanja datiraju još od prvih decenija otako su Dobri Bošnjani prigrlili islam. „Bez obzira na tadašnje ograničene mogućnosti i daljinu putovanja, iz Bosne je put Mekke i Medine svake godine kretalo na desetine, a ponekad i stotine hadžija”¹.

Hadž oduvijek i zauvijek predstavlja putovanje sa smislom, sa dubokim unutarnjim porivom da se dotakne sama srijeda ljudske biti kroz raskrivanje razložnosti vlastite egzistencije. Zato hadžija nije tek putnik prema nekome mjestu. On, prije svega, putuje unutra, ka iskonu vlastitog bitka, ka Istoku svega, kako bi to kazali teozofi islama. Hadžija kad kreće na put ne putuje primarno da bi vidio i spoznao svijet, već da vidi i sagleda samoga sebe. Kruna i os oko koje se odvija cjelokupno hodočašće jest Kaba ili Bejtullah.

Život i smrt vjernika neraskidivo su skopčani sa Kabom još kroz obred nadijevanje imena djetetu, kroz svakodnevno vezivanje sa njom u namazu, do polaganja umrle osobe u mezar, čiji je položaj također uslovljen Kabom². Ovo posvjedočuje i upliv hadždža i Kabe kao središta tog putovanja na sve društvene tokove, pa i na kulturu koja svoje ishodište nahodi u ovom bosanskom humusu. Pišući o vezama bosanskih muslimana sa Mekkom, rahmetli Nijaz Šukrić primjećuje da se te veze kreću oko tri temeljna područja:

a) Duhovno područje, pod kojim on podrazumijeva okretanje prema Kabi u namazu, sjećanje na same početke islama i život Muhammeda, a.s. (itd.);

b) Vjersko-obredne relacije, u koje se ubrajaju posjete Mekki kroz obligatno hodočašće, te umru i zijaret Medini;

c) Vjersko-prosvjetne i kulturne veze.³

Vjersko-prosvjetne implikacije hadža se ostvaruju u susretanju hadžija sa drugim kulturama, studijskim putovanjima, susretima sa znamenitim ličnostima islamskog istoka, hadžskim toponimima i događajima kao vrelima neiscrpne umjetničke inspiracije te nastanku vrlo vrijednih putopisnih djela sa detaljnim opisima hadža. Ovaj uradak pretenduje da nas uvede upravo u ovu dimenziju hadža i odslika njegov uticaj na kulturu i pismenost muslimana, naročito Bošnjaka.

Kulturne dimenzije hadža

Uticaj hadža na kulturu i pismenost Bošnjaka se ogledao u više različitih aspekata, a neke od njih ćemo napomenuti.

Putovanja na hadž su omogućavala živu interakciju između ljudi različitih kultura, nacija, intelektualnih opredjeljenja, mezhebskih i drugih različitosti, što je ondašnjoj muslimanskoj zajednici omogućavalo nužno strujanje ideja širom islamskoga svijeta. Hadž predstavlja jedinstvenu priliku susretanja različitih rasa, kultura, jezika, nošnji i običaja. Ovaj neponovljivi kolorit, uporediv jedino sa

samim sobom, maestralno je opisao Muhammed Asad u antologijskom putopisu *Put u Mekku*. Asad bilježi: „I opet, tu su ljudi svih rasa, nošnji i izraza, neki sa turbanima neki gologlavi, neki što tiho idu oborene glave, možda sa tespihom u ruci, a drugi što lahko trče probijajući se kroz svjetinu; gipka, smeđa tijela Somalijaca što se sjaje kao bakar; Arapi sa visoravni u unutrašnjosti, vitka stasa, uska lica, ponosna držanja; spori zdepasti Uzbeci iz Buhare koji su se čak i u ovoj mekanskoj vrućini držali svojih vatiranih kaftana i dubokih kožnih čizama; u sarong odjevene javanske djevojke, otvorenih lica i bademastih očiju; Marokanci sporog hoda i u bijelim tunikama..., nježne Kineskinje, kao izvezeni leptiri poskakuju na sićušnim stopalima kao gazele...“⁴ Ovaj jedinstveni kaleidoskop rasa i nacija na jedinstven način je doživio i u stih pretočio u svojoj pjesmi *Hadž* naš savremeni pjesnik Asmir Kujović:

*I čujem šum kolanja zajedničke krvi,
i hiljadu glasova tuđih u mom glasu,
i moj glas opet budi hiljade tuđih glasova.
I ti si taj koji zastupaš sve njih
i svi oni zastupaju tebe.*⁵

Jedna od mogućih pozitivnih reperkusija ovog segmenta hadža je i kulturni šok koji svjedoči iskustvo velikog broja hodočasnika. Signifikantan je primjer Malcolma X, koji u svojoj autobiografiji bilježi i iskustva sa hadža: „Tokom proteklih jedanaest dana u muslimanskom svijetu jeo sam iz zajedničkog tanjira, pio iz zajedničke čaše, spavao u zajedničkom krevetu i molio se zajedničkom Bogu sa drugim muslimanima, čije su oči bile plave kao razlićak, kosa žuta kao slama, a koža bjelja od mlijeka. I riječi i djela ovih muslimana su odavala onu istu iskrenost koju sam osjećao među crnim afričkim muslimanima iz Nigerije, Sudana i Gane. Zaista smo bili jedno – braća“⁶.

Vrijedno je spomenuti da su duža putovanja bila relativno rijetka uprkos tome što su za ondašnje prilike u okviru Osmanskog carstva putnicima omogućene velike olakšice, pa je hadž većini hodočasnika predstavljao jedinstvenu priliku da vide svijet. Pored toga, u svojim putovanjima na hadž, posebno u

onovremenom kontekstu slabih komunikacija, taj put je bio idealna prilika za susretanje sa različitim uglednim ličnostima, za razmjenu mišljenja i pristup recentnoj literaturi. Savremeni intelektualac, kome su dostupni TV, mobitel, faks, koji se svakodnevno služi Internetom i koji avionom za tili čas može stići do najudaljenijih krajeva svijeta, može sa blagim podsmijehom motriti ove retke. Ali, ako se ima napameti ondašnja oskudna infrastruktura te da se u onom vaktu i zemanu putovalo pješke, na konjima i nesigurnim lađama, zaimat ćemo u svijest sav značaj ovih putovanja za ondašnjeg čovjeka. Lahko je pojmiti da se to imanentno vjersko putovanje koristi i kao svojevrsno studijsko putovanje.

Indikativan primjer je jedan od najznačajnijih umova Bosne XVI. vijeka Hasan Kfajija Pruščak, koji je na hadž krenuo 1590. godine. Tom prilikom je, kako navodi, imao susrete sa učenjacima Jerusalema, Damaska, Mekke i Medine, sa njima je razmjenjivao mišljenja i slušao predavanja. Tu je završio i svoje djelo *Metoda uvođenja u jurisprudenciju*⁷.

Hadžije su sa hadža donosile lične doživljaje i iskustva, impresije o susretima sa začudnim mjestima i ljudima koje su rado dijelili sa svojim mještanima. Njihova kazivanja o dalekom svijetu su bila korisna zabava u vremenu kad nije postojala savremena industrija razbibrige. Zato smatramo potpuno utemeljenom tvrdnju profesora Mustafe Imamovića da „odlazak na hadž nije značio samo izvršenje jedne vjerske dužnosti, nego je to za svakog Bošnjaka kojem se pružila ta mogućnost bilo jedno od najvećih životnih iskustava“.

Pored toga, hadžije bi sa sobom donosili i različite poklone⁸, često knjige, koje su postale vrijedan porodični emanet i kome bi se poklanjala osobita pažnja. Svjedočanstvo o ovome nalazimo u bibliotekama u kojima često stoje bilješke o tome da je knjiga prepisana, kupljena ili primljena na dar u Mekki ili Medini⁹.

Vrijedan aspekt obrazovnog upliva hadža jesu i brojni alimi iz Bosne koji su držali predavanja u Mekki i Medini, što ukazuje na visoki ugled koji je ondašnja bosanska ulema uživala u onovremenim elitnim obrazovnim

centrima, barem kad je riječ o islamskoj učenosti. Neki od njih su Salih Poture el-Busnevi, porijeklom iz Sarajeva, Ahmed ibn-Ibrahim Sejfizade, iz Travnika, Hasan el-Bejazi i brojni drugi.

Putopisna djela koja su potekla iz pera bosanskih hodočasnika vrijedan su segment obrazovnog uticaja hadža, kao i kraći zapisi u vidu reportaža i kraćih članaka objavljenih u našoj štampi: *Glasnik*, *Preporod*, *Takvim* i dr. Ova vrsta putopisa je toliko obimna da je profesor Fahrudin Rizvanbegović svrstava u posebnu podvrstu, tzv. *hadžijski putopis*¹⁰.

Draguljari riječi

Nedvojbeno je tačna teza da je muslimanski duh svoj kvalitativno i kvantitativno najznačajniji izraz našao upravo u pisanoj riječi. Razloge ovome faktu valja nam prije svega tražiti u činjenici što se dragi Bog iz svoje transcendentnosti objavljuje ljudima upravo u formi knjige.

Konstitutivna i interpretativna tradicija islama je zabilježila kako je Stvoritelj svjetova slao *vahj* – Objavu i drugim stvorenjima, pčelama ili zemlji recimo, ali se isključivo čovjeku obraćao u formi knjige. Na taj način je ljubav prema Knjizi kao Božijoj Objavi porodila i sveukupnu pažnju i brigu muslimana za književnost općenito.¹¹ Kur'an je među muslimanima podstakao čitav niz znanosti, ali je u dobroj mjeri zaslužan i za razvoj umjetnosti.¹²

Arapski termin za pjesnika je *šair*, tj. onaj koji je u činu pjesničkog izražavanja sakupljao riječi poput rijetkih dragulja i nizao ih jedne do drugih sa umješnošću draguljara koji pravi ogrlicu. Sve što danas imenujemo ,književnošću u okviru islamske kulture obilježavalo se izrazom *manzum ve mansur*, tj. *nanizano i prosuto* ili, kako bi se danas reklo, stihovi i proza. Eto zašto islamsku književnost Charls Pellet upravo slikovito imenuje *draguljarstvom riječi*.¹³

Tezu da je Kur'an bio uzrok tako velikom zamahu pismenosti kod muslimana zastupa i Sejjid Husein Nasr. Ovaj Iranac u svom kazivanju o začudnostima islamske umjetnosti veli: „Uticaj Kur'ana na duše muslimana bio je toliko snažan da se islamsko kulturno okruženje

okretalo književnoj riječi kao središnjem obliku umjetničkog izraza gdje god se islam širio i gdje god je bio osjetan njegov uticaj”.¹⁴

Islam je, dakle, kreirao klimu u kojoj je pisana riječ mogla doseći neslućene razmjere, što se posebno realiziralo u nekim formama umjetnosti, prvenstveno u poeziji, ali i putopisu. Relativno kasna pojava romana u muslimanskim zemljama objašnjava se činjenicom da romanopisac na neki način preuzima ulogu Stvoritelja. Pisac romana rađa svoje likove, udahnuje im dušu, izgrađuje njihove osobine i, na kraju, određuje njihovu konačnu sudbinu. Sve ove prerogative, na neki način, uzurpira autor, jer su oni imanentni isključivo Bogu, što je stvaralo zazor kod muslimanskih autora od ove izražajne forme. To ne ukazuje na siromaštvo pisane riječi muslimana već samo na činjenicu da je islamski umjetnički genij svoj dominantni izraz našao u drugim formama umjetnosti. Sličan historijski tok razvoja književnosti su pratile sve nacionalne književnosti koje su bile uronjene u orijentalno-islamski kulturni krug, među kojima je i bošnjačka književnost.¹⁵

Ako je ljubav prema Kur'anu kao Božijoj knjizi porodila ljubav prema pisanoj riječi općenito i puhnila pod krila pismenosti i intelektualnom uzletu prvih muslimana, onda možemo ustvrditi i da je sami hadž rezultirao razvojem određenih naučnih disciplina, kao i umjetnošću zapisivanja iskustva putovanja, poznatijoj kao putopis.¹⁶

Putopis kao izražajna forma

„Za Arape, kao i za narode koji su pretrpjeli njihov uticaj poezija je jedino sredstvo izražavanja *par exelance*.¹⁷ Brojna djela iz matematike, gramatike, historije ili geografije nisu pisana u prozi, već u pjesničkoj formi koju bismo mogli imenovati sintagmom rimovana proza.

Putopis je jedna od rijetkih prozних formi kojoj su muslimani dali značajan doprinos. Putopis kao književna forma je nedovoljno poznata našoj intelektualnoj javnosti primarno zbog jezičnih barijera, ali i zbog činjenice da se štampa u islamskom svijetu pojavila dosta kasno.¹⁸

Brojna djela koja su pisana u putopisnoj formi su pogrešno svrstavana u djela iz geografije ili historije. Dok su se geografi, čak i za vrijeme putovanja ograničavali da opišu gradove, navedu rastojanja i karakteristike mjesta sa kojima su se susretali, putopis ili *rihle* je odijeljen od ovih djela u segmentu opisivanja različitih dogodovština na samome putovanju. Prvi arapski putnik koji je ostavio detaljan opis sa savremenom aromom bio je Ibn-Džubejr (1145.-1217.), ali je, svakako, najpoznatiji putopisac Ibn-Batuta (1304.-1377.), koji nije putovao samo u Hidžaz, tj. Meku i Medinu, već je bio prvi svjetski putnik koji je obišao Indiju i Kinu, a kasnije i Afriku, ostavivši vrijedna zapažanja. „Ovaj žanr je u kasnijim vjekovima njegovan sa različitim uspjehom, s obzirom¹⁹ na to da je putopis bio sredstvo pisca da se spomenu pobožni ljudi i mislioci koje je sreo...”²⁰

Brojni su razlozi koji su rukovodili hadžije da bilježe svoje impresije. Neki su to činili iz običnih intelektualnih pobuda, drugi da bi zapisali sjećanja i sačuvali ih od zaborava, treći su željeli podstaknuti ostale da idu na hadž, a neki, opet, pomoći budućim hadžijama i ukazati im na mjesta koje će posjetiti, gradove koje će vidjeti i pružiti im ostale informacije nužne za tako dalek put.

Uostalom, irelevantno je koje su intencije rukovodile hadžije da bilježe svoje impresije i doživljaje. Motreno iz našag rakursa, bitna su brojna djela koja su nam kao uzdarje ostavili naši zemljaci sa ovog najvažnijeg životnog putovanja.

Bosanski putopisi sa hadža

Prema mišljenju većine autora, prvi putopis koji je nastao u Bosni i Hercegovini jest putopis Hadži Jusufa Livnjaka iz 1625. godine, pa se za tu godinu i ličnost vežu i počeci ove umjetničke forme u našoj zemlji. Međutim, u toj se vremenskoj vertikali nešto ranije pojavila osobena putopisno- pjesnička forma *šhregiz*, što bi nas vodilo dalje u prošlost kad je riječ o počecima putopisa u BiH. Ovom su se formom bavili Derviš-paša Bajazidagić (umro u Budimu 1603. godine), Nerkesi Sarajlija (umro u Istantulu 1635. godine) i drugi.²¹

Putopisom Jusufa Livnjaka ćemo se detaljnije baviti u nastavku teksta, ali prije toga da pobrojimo rane hadžske putopise, koji su uglavnom pisani arapskim ili turskim jezikom. Tako je, recimo, nepoznati hadžija 1635. godine opisao put na hadž preko Istantula i Damaska do Mekke i nazad od Mekke do Egipta.²² Zanimljiv opis sa putovanja ostavio je i pjesnik iz Gornjeg Vakufa Mustafa Bošnjak Muhlisi, 1748. godine. Cilj putopisa je, kako sam navodi, „da podstakne imućne ljude da obave vjerski propis te steknu Allahovu milost i oprost”. Još je jedan povod ovome djelu, kako veli autor – da se „praktično pokaže na put kojim će najlakše doći do Mekke, kao i prednosti i opasnost koje ih na tom putu vrebaju”.²³

Svoje putopise nam je ostavio i nepoznati hadžija iz Foče koji je, sa još šest muslimana iz svoga kraja, bio na hadžu 1733. godine. Samo godina rastavlja putopis hadži Mustafe iz Bosanskog Novog, koji je hadž obavio 1766. godine i hadži Muhammeda, sina Muhammedovs, iz godine 1767.

Putopis nam je ostavio i hadži hafiz Ahmed ef. Svirac, imam u Gradačcu, koji je umro 1883. godine.²⁴ Bio je dugogodišnji muftija i duže od 50 godina muderris medrese u Gradačcu, po kojoj je i dobio dio imena, jer se medresa zvala Svirac-medresa.²⁵

Vrijedan opis puta na hadž u novije doba nam je podario hafiz Muhamed Krpo²⁶ (1895.-1965.), imam i muallim u Hrasnici kraj Sarajeva, a koji se pojavio 1937. godine i koji je zavrijedio da uđe u *Antologiju bošnjačkog putopisa*. U ovoj antologiji nalazimo još jedan vrijedan putopis sa hadža Ibrahima Čokića Hakkija (1871.-1948.), naslovljen *Moje putovanje na hadž*.²⁷

Najznamenitiji putopisa je potekao iz pera livanjskog mujezina Jusufa, sina Muhammedova, koji je na hadž krenuo 1615. godine i čije je hodočašće trajalo punu godinu.²⁸

Putopis je pisan na turskom jeziku i najstariji je putopis o hadžu iz ovih krajeva, što je samo po sebi vrijednost, jer je pisan bez prethodnih obrazaca.

S obzirom da mu je autor mujezin lokalne džamije, mogu se prilično validno donijeti hipoteze o obrazovnom nivou ondašnjeg čovjeka te prepoznati kulturni kontekst u kome

je autor obitavao. „Tu posebno frapira široko, svestrano obrazovanje ondašnjeg prosječnog vjernika”.²⁹ Hadži Jusuf ne samo da poznaje brojne znamenite ličnosti, događaje i znamenita mjesta toga vremena, nego se čak bavi i astronomijom i upušta se u pisanje poezije. Po dolasku u Medinu, on se, opisujući Hidžru, upušta i u opisivanje povijesti islama. „Hadži Jusuf je sav obuzet plamenom puta, predanosti Allahu, tako da smo dobili ne samo vrijedan životvoran dokument na tom planu nego i djelo sa vidljivom umjetničkom konotacijom”.³⁰

Pored ovih putopisa ranijeg datuma, i brojni suvremeni autori su ispisivali svoje utiske sa hadža koje su pretakali u rukopisne forme. Bilo bi vrijedno da se i ovi putopisi stave pod lupu naučno-umjetničkog valoriziranja. Ali, za temu koju smo postavili sebi, i ovo je sasvim dovoljno da bismo zimali bar približnu sliku o uticaju hadža na kulturu i pismenost muslimana.

Hadž – vrelo neiscrpane pjesničke inspiracije

Još od najranijih dana po prihvaćanju islama Bošnjaci su sricali pobožne stihove posvećene Kabi ili Mekki.

Veliki broj orijentalnih pjesnika je ispjevao pregršt pjesama o hadžu ili Kabi i ta nit se u našoj književnosti može pratiti sve do savremenih pjesnika. I letimičan pregled na savremenu bošnjačku poeziju podariti će nam validne argumente da su Mekka i Medina sa svojim historijskim događajima oduvijek i, ako hoćete, zauvijek vezali za sebe duše velikog broja naših pjesnika.

Tako je Musa Ćazim Ćatić pjevao o *Zemzem vrelu*, *Bedru*, *Svetoj špilji*, *Kurbanbajramskim kandiljima*. Hamza Humo je opjevao *Hamzinu* pogibiju na Uhudu, a Salih Alić je bio inspiriran hadžijama, tim Allahovim gostima, i o nima napisao istoimenu pjesmu. Pjesnik Rapko Orman je ispjevao prekrasnu pjesmu o Jusufu Livnjaku i njegovome putopisu, a Ibrahim Kajan i Asmir Kujović su ispjevali predivne pjesme naslovljene *Hadž i Mekka*³¹. Da ne spominjemo veliki broj ilahija koje nam je na uzdarje dao najveći pjesnik ovoga žanra Džemaludin Latić, a koje su duboko uronjene u islam i iskustvo hadža.

Ovome moramo dodati veliki broj pjesama ispjevanih u čast Bajrama, kurbanda, oprosnog hadža i drugih situacija i toponima tijesno vezanih za hadž i hadžske obrede.

Zaključak

Ovaj rad ne pretendira da bude književna kritika bošnjačke književnosti, već da kroz nekoliko primjera, makar lapidarno, demonstrira snažan, rekli bismo polivalentan upliv hadža na kulturu muslimana.

Na putovanje se uvijek polazilo da se doživi nešto jedinstveno, da se otkrije novi svijet i sebe kao novog. Zato je književnik Dževad Karahasan o začudnostima putovanja napisao i sljedeće: „Na put se uvijek išlo da se promijeni nešto u sebi ili u svom životu i zato se na put gledalo kao na zamjenu za smrt. Uvijek su čestiti ljudi pred put sređivali račune i opraštali se sa drugima, jer su računali sa tim da će, ako se s puta vrate, biti neko drugi”.³²

Motreno iz rakursa islamskog svjetopogleda, svako putovanje zarad upoznavanja svijeta posjeduje i izvjesne transcendentne dimenzije. *Putovati i gledati*³³ je jedna od najčešćih kur'anskih naredbi koja nam veli da je putovanje bogougodno djelo koje nas u konačnici vodi do spoznaje nas samih.

Kruna svih putovanja za čovjeka vjerujućega srca jest hadž. Tokom svog života, svejedno živio na vulkanskim vrhovima Jamajke, u pustinjama Mauritanije ili uz ove bosanske rijeke i planine, musliman je svjestan Kabe kao one tačke koja ga vezuje sa njegovim izvorištem. „Doći Kabi znači doći svome izvoru”,³⁴ veli Iranac S. H. Nasr. Na taj način hadž, prije i iznad svega, postaje putovanje sa smislom.

Hadž je događaj od planetarnog značaja i kao takav postaje sidrište čitavoga spektra divergentnih značenja. U njemu su kondenzirane teološke, moralno-etičke, sociološke, političke, ekonomske i svake druge dimenzije.

Ovaj rad je nastojao ukazati na širok i dubok uticaj hadža u kulturi i pismenosti Bošnjaka, u njihovoj viševjekovnoj nepretrgnutoj povezanosti sa Mekom i Medinom.

Bilješke:

- ¹ Svakako je bilo i godina oseke i krize, kad je broj hadžija bio znatno. Tako je Mula Muštafa Bašeskija zabilježio „neka se upamti” da je 1778. godine samo jedan hadžija kao bedel otišao na hadž, a i „taj ode nečujno kao kradljivac”. Vidi Muštafa Imamović, *Historija Bošnjaka*, BZK Preporod, Sarajevo, 1996. str. 216. Sličan slučaj se dogodio i u Zenici godine 1962., kad je samo jedan hadžija sa zeničkog područja krenuo put Mekke, dukatima plativši svoj put. Vidi, Hasan Šešić, *Put na hadž 1996., dnevnik i utisci*, Preporod, Zenica 1998., str.8.
- ² Čest je slučaj da hadžije sa hadža donose levhe sa slikama Kabe koje se okače na zidove, uglavnom okrenute prema Mekki, čime iskazuju svoju pobožnost i ljubav prema Bejtullahu
- ³ Nijaz Šukrić, *Takvim* 1981., *Veze bosansko-hercegovačkih muslimana sa Mekkom i Medinom*, Udruženje Islamskih vjerskih službenika u BiH, Sarajevo, str.179.
- ⁴ Muhamed Asad, *Put u Mekku*, Starješinstvo islamske zajednice BiH, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo, 1981.
- ⁵ Zilhad Ključanin, *Panorama pobožne bošnjačke književnosti XX. vijeka*, Tuzla, 2000. str., 229.
- ⁶ Aleks Hejli, *Autobiografija Malkolma Iksa, Prosveta*, Beograd, 1980.
- ⁷ Nijaz Šukrić, n.d., str.190.
- ⁸ Vrlo prisutan predmet koji se donosio sa hadža ješt i posuda sa ispisanim štafcima Kur’ana, često ajetu-l-kursijjom, iz čega bi trudnice pile vodu za ublažavanje porodijskih bolova
- ⁹ Kasim Dobrača, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa*, Arhiv Hercegovine, Moštar, 1977.
- ¹⁰ Fahrudin Rizvanbegović, *Antologija bošnjačkog putopisa XX. vijeka*, Sarajevo, Alef, 1997. str. 6.
- ¹¹ Poznati pisac Derviš Sušić veli da se njegov otac, inače imam u rodnom mještu, pobožno odnosio prema svakom pisanom tekstu kao prema Kur’anu, pa je svaki napisani tekst držao na visokom mještu u kući
- ¹² Muhamed Hamidullah, *Uvod u islam*, Sarajevo, 1982., str. 198.
- ¹³ Grupa autora, *Svijet islama, Jugoslovenska revija i Vuk Karadžić*, Beograd, 1979., 45. str.
- ¹⁴ S.H.Nasr, *Vodič mladom muslimanu, Ljiljan*, Sarajevo, 1998., 135. str.
- ¹⁵ Vrijedno je spomenuti da se prvi roman u Bošnjaka javlja tek krajem 19. vijeka a riječ je o *Zelenom busenju* Edhema Mulaabdića te da su još u 15. i 16. vijeku nastala nedostižna djela u pjesništvu na orijentalnim jezicima te kasnije u alhamijado književnosti. Vidi, Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima, Svjetloš*, Sarajevo, 1973. godina
- ¹⁶ Muhammed Hamidullah, n.d., str.85.,
- ¹⁷ *Svijet islama*, n.d. 153.str.
- ¹⁸ Nerkez Smajlović, *Leksikon islama, Svjetloš*, Sarajevo, 1990., str.497.
- ¹⁹ Koliki značaj su muslimani pridavali hadžu kazuje nam činjenica da je veliki broj hadžija uzimao odrednicu hadžija kao dodatak svom prezimenu (Hadžijamaković, Hadžikadunić itd.) ili su cijelo svoje prezime dobijali po hadžu, pa danas imamo široko rasprostranjeno prezime Hadžići
- ²⁰ Ibidem, str. 155.
- ²¹ Fahrudin Rizvanbegović, n.d., str.5.
- ²² Inventar GHB biblioteke, br. 3.081., 2.618.
- ²³ Nijaz Šukrić, n.d., str. 192.
- ²⁴ Sokolović O. *Nekoliko starijih o putovanju na hadž*, *Glasnik*

VIS-a, Sarajevo, 1952., br.8.-12., str.3.-4.

²⁵ Dr.Hazim Šabanović, n.d., str. 589.

²⁶ Muhamed Krpo, *Put na hadž*, Sarajevo, 1938. godina

²⁷ Ibrahim Čokoć Hakki, *Moje putovanje na Hadž, Hikmet*, Tuzla, IV./1932.-1933.

²⁸ Detaljan prikaz ovog djela može se naći u n.d. Muštafe Imamovića, str.213.

²⁹ Aziz Kadribegović, *Lira vječnog aška, Bemus*, Zenica, 1988. str. 63.

³⁰ Ibidem, str. 64.

³¹ Vidi Zilhad Ključanin, *Panorama pobožne bošnjačke poezije XX. stoljeća*, Tuzla, 2000. godine

³² Dževad Karahasan, *Kuća za umorne, Oko*, Sarajevo, 2004., str.59.

³³ „Zašto oni ne putuju po svijetu i ne pogledaju kako su skončali oni prije njih”, Kur’an, Ar-Rum, 9., prijevod Besim Korkut

³⁴ Sejjid Husein Nasr, *Preporod*, br.20./789., *Simbolika Kabe*, 2003. godina

Literatura

1. Asad Muhamed, *Put u Mekku, Starješinstvo islamske zajednice BiH, Hrvatske i Slovenije, Sarajevo*, 1981.
2. Dobrača Kasim, *Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa, Arhiv Hercegovine, Mostar*, 1977.
3. Mustafa Imamović, *Historija Bošnjaka, BZK Preporod, Sarajevo*, 1996.
4. Ibrahim Čokoć Hakki, *Moje putovanje na Hadž, Hikmet, Tuzla, IV./1932.-1933.*
5. Muhamed Krpo, *Put na hadž, Sarajevo*, 1938.
6. Aziz Kadribegović, *Lira vječnog aška, Bemus, Zenica*, 1988.
7. Dževad Karahasan, *Kuća za umorne, Oko, Sarajevo*, 2004.
8. Kur’an, *prijevod Besim Korkut, Visoki saudijski komitet*, 1998.
9. Zilhad Ključanin, *Panorama pobožne bošnjačke poezije XX. stoljeća, Tuzla*, 2000.
10. Sokolović O., *Nekoliko starijih o putovanju na hadž, Glasnik VIS-a, Sarajevo*, 1952., br. 8.-12.
11. Grupa autora, *Svijet islama, Jugoslovenska revija i Vuk Karadžić, Beograd*, 1979.
12. Muhamed Hamidullah, *Uvod u islam, Sarajevo*, 1982.
13. Aleks Hejli, *Autobiografija Malkolma Iksa, Prosveta, Beograd*, 1980.
14. Fahrudin Rizvanbegović, *Antologija bošnjačkog putopisa XX. vijeka, Sarajevo, Alef*, 1997.
15. Nerkez Smajlović, *Leksikon islama, Svjetlost, Sarajevo*, 1990.
16. Sejjid Husein Nasr, *Vodič mladom muslimanu, Ljiljan Sarajevo*, 1998.
17. Sejjid Husein Nasr, *Preporod br. 20./789., Simbolika Kabe*, 2003.
18. Šestić Hasan, *Put na hadž 1996., dnevnik i utisci, BZK Preporod, Zenica*, 1998.
18. Nijaz Šukrić, *Takvim, Veze bosansko-hercegovačkih muslimana sa Mekkom i Medinom, Udruženje Islamskih vjerskih službenika u BiH, Sarajevo*, 1981.
19. Hazim Šabanović, *Književnost muslimana BiH na orijentalnim jezicima, Svjetlost, Sarajevo*, 1973.
20. Arhiv Gazi Husrev-begove biblioteke u Sarajevu

Summary

Mevludin Dizdarević
CULTURAL DIMENSIONS OF HAJJ

This work has no aspirations to become literary criticism of the Bosniac literature but only to demonstrate strong or almost manifold influence of hajj on the culture of Muslims through these couple of examples.

One always embarks on a trip with a goal to experience something unique, to discover a new world and oneself as a completely new person. Dževad Karahasan wrote the following passage on the miracle of travel: *“One would always embark on a trip with the goal to change something within oneself or within ones life and thus a trip was always seen as an exchange for death. The honest people always settled their accounts and bid their farewells, since they believed, if they returned from a trip, they will come as someone else.”* Viewed from the Islamic point of view, every trip, for the sake of exploring the world, possesses certain transcendental dimensions. *Travel and see* is one of the commandments most often used in the Qur’an that tells us that the travel is pleasing to God, one that, in finality, helps us understand ourselves.

The high point of every travel for the man of faith, is indeed the hajj. During his or her life, be in it on the volcanic peaks of Jamaica, deserts of Mauritius or alongside these Bosnian rivers and mountains, Muslim is aware of Kaba as that one point that connects him with his source. *“To come to Kaba means to come to ones source”* said Iranian S. H.Nasr. Thus, the hajj primarily and above all becomes the trip with the meaning. Hajj is an event of planetary significance and as such becomes anchorage of the whole spectrum of divergent meanings. It gathers all theological, moral and ethical, sociological, political, economic and every other dimension. We believe this work has proven the extensive and deep influence of the hajj in the culture and literacy of the Bosniacs in its many centuries long and continuous link with Mecca and Medina.

موجز

الأبعاد الثقافية للحج

مولودين ديزداريفيتش

ليس المراد لهذا المقال أن يكون نقدا أدبيا للأدب البوشناقي، بل ليبرز من خلال بعض الأمثلة، ولو بإيجاز، تأثير الحج الكبير والمتعدد الجوانب على ثقافة المسلم وأدبه.

كانت الأسفار وما تزال الطريق المؤدية إلى الإحساس بما هو فريد ومثير واكتشاف ما هو جديد في العالم المحيط بنا وفي أنفسنا ذاتها. ولذا نجد الأديب جواد كزاحسن يقول عن غرائب الأسفار وعجائبها: *“إن الهدف من السفر دائما إحداث تغيير في النفس أو في الحياة، ولذلك كان يُنظر إلى السفر على أنه بديل للموت. فالشرفاء كانوا قبل أسفارهم يُصَفُّون حساباتهم ويؤدون الأمانات إلى أهلها ويودعون ذوبهم ومعارفهم لأنهم يتوقعون، إن كتبت لهم العودة، أن يعودوا أشخاصا آخرين”*. وإذا نظرنا إلى الأسفار من زاوية الرؤية الإسلامية للحياة فإن السفر من أجل التعرف على العالم يحمل في طياته أبعادا غيبية معينة. *السفر والنظر أحد أكثر الأوامر ذكرا في القرآن الكريم والتي تُحدِّثنا بأن السفر عمل يقربنا إلى الله تعالى ويقودنا في نهاية المطاف إلى التعرف على أنفسنا.*

والحج هو التاج والذروة في أسفار المؤمن، والمسلم أينما كان، في قمم جامايكا البركانية أو في صحراء موريتانيا أو بجانب أنهار البوسنة وجبالها فإنه مدرك طوال حياته أن الكعبة المشرفة هي النقطة التي تربطه بالمنبع. وكما يقول الإيراني سيد حسين نصر فإن *“المجيء إلى الكعبة يعني المجيء إلى المنبع”*. وهكذا يصبح الحج قبل كل شيء وفوق كل شيء سفرا ذا معنى. فالحج مناسبة ذات أهمية عالمية، وهو بذلك يصبح مرسى لطيف كبير من المعاني المتشعبة. ففي الحج تجتمع كافة الأبعاد الدينية والأخلاقية والمعنوية والاجتماعية والسياسية والاقتصادية وغيرها. ونحن واثقون من أن هذا المقال قد برهن على عمق وعرض تأثير الحج في ثقافة البوشناق وأدبهم على مدى قرون من الارتباط الوثيق بمكة المكرمة والمدينة المنورة.